

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(64): 293-296

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. T. VenkateswarluM.A, PhD, Lecturer in Sanskrit,
Govt. College For men (A),
Kadapa (AP) PIN. 516004

रुचिकराणि भोज्यपदार्थानि

Dr. T. Venkateswarlu

यस्यां कस्यांचिद् देशे तत्र तत्र जनानां अन्नपानीयानां नागरकतायाः च अविनाभावसम्बन्धः भवति एव। सर्वेषु देशेषु आदिमानवाः क्रूरजन्तूनाम् इव कञ्च मांसं भुक्त्वा उदरं पूरयन्ति स्म। नागरकतायाः विकासेन मानवः आहारं पक्तुं न केवलं, अपि तु तं सञ्चयितुं अपि अशिक्षितः। कृषिकर्म कर्तुं, धान्यबीजानि आहाररूपेण उपयोक्तुं, पाचनशास्त्रस्य विकासः—एतानि सर्वाणि मानवस्य नागरकताविकासस्य प्रमाणानि सन्ति।

भारतीयानाम् आदर्शं अनुसृत्य मानवस्य आध्यात्मिकाभ्युदयाय, सांस्कृतिकविकासाय च शाकाहारः एव उपयुक्तः इति मन्यते। मांसाहारः वा अन्यः कश्चन इन्द्रियसन्तोषहेतुः आहारः मानवस्य ग्राम्य-असभ्य-प्रवृत्तिं सूचयति। श्रीरामायणे सांस्कृतिकोत्थानस्य विभिन्नाः अवस्थाः वर्णिताः, यत्र शाकाहारिणः मांसाहारिणः च समाजाः निरूपिताः।

रामायणकालीनाः आर्याः अन्नपानीयेषु अत्यन्तं श्रद्धां वहन्ति स्म। आमिष-निरामिष-पदार्थानां निर्माणे ते महान् प्रावीण्यं प्राप्तवन्तः। यथार्थतः वदामः चेत्—नीतौ, सदाचारयोः यथा ते उन्नतिं प्राप्तवन्तः, तथैव पाकशास्त्रस्य विधिषु अपि महान् विकासः अभवत्।

रामायणकालः धन-धान्यसमृद्धः आसीत्। तस्मिन् काले स्वादूनां पक्तान्नानां निर्माणं विशेषेण क्रियते स्म। उत्तमैः भोज्यपदार्थैः अतिथीनां सत्कारः तदा सामाजिकमर्यादानां प्रमुखलक्षणं मन्यते स्म। स्वादूनि पदार्थानि भुक्तुं, अन्येभ्यः दातुं च जनाः महान् उत्साहं दर्शयन्ति स्म।

वसिष्ठमहर्षिः विश्वामित्रराजाय तस्य सैन्याय च महद् भोज्यैः आतिथ्यं दत्तवान्। ऋष्यशृङ्गं अङ्गदेशं नेतुं वेश्याः तस्मै नानाविधानि मृष्टान्नानि दर्शयित्वा आकर्षितवन्त्यः। रावणः अपि सीतां नानाविधानि भक्ष्यभोज्यानि दर्शयित्वा वशे कर्तुं प्रयत्नं कृतवान्।

अन्नदानं पवित्रं पुण्यकर्म इति मन्यते स्म। दशरथः रामः च अश्वमेधयज्ञेषु धनदानैः सह मुक्तहस्तेन अन्नदानं अपि कृतवन्तौ।

आर्याणाम् अन्नपानीयानि वानरराक्षसानां तु भिन्नस्वभावानि आसन्। आर्याः मुख्यतया शाकाहारिणः आसन्, गौरुपेण किञ्चित् मांसाहारिणोऽपि आसन्। वानराः तु पूर्णतया शाकाहारिणः, राक्षसाः पुनः प्रायः मांसाहारिणः आसन्। भरतस्य सैन्यस्य स्वागतकाले भरद्वाजमहर्षिः तान् प्रति स्वेच्छानुसारं सुरापानं, मांसाहारं, शाकाहारं वा यत् इच्छन्ति तत् सेवितुम् आमन्त्रितवान्। तस्मिन् काले भोज्यपदार्थेषु निरामिषपदार्थाः अधिकतया, मद्यं मांसं च अल्पतया उपयुज्यन्ते स्म। मांसं मद्यं च मुख्यतया क्षत्रियैः एव सेवितम्। तण्डुलाः, यवाः, गोधूमाः च तदा प्रमुखाः आहारपदार्थाः आसन्। उत्तरकाण्डे मुद्गाः, चणकाः, कुलत्थाः, माषाः इत्यादयः अपि निर्दिष्टाः।

तस्मिन् काले भक्ष्यपदार्थाः मुख्यतया चतुर्विधाः आसन्। भक्ष्याः नाम ते ये रोटिकादिवत् नमित्वा खाद्यन्ते। भोज्याः ते ये अन्नवत् अल्पचर्वणेन निगलितुं शक्यन्ते। चोष्याः ते ये इक्षुवत् चोषणेन उपभुज्यन्ते। लेह्याः ते ये मधुवत् लेखनपूर्वकं आस्वाद्यन्ते। गुहः भरद्वाजश्च एतादृशैः पदार्थैः एव स्वान् अतिथीन् सत्कृतवन्तौ।

ब्रीह्यन्नं तस्मिन् काले मुख्यः आहारः आसीत्। कुम्भकर्णस्य अतृप्तां क्षुधां निवर्तयितुं राक्षसैः असंख्याः तण्डुलराशयः समर्पिताः। भरद्वाजवसिष्ठयोः आश्रमयोः अपि अतिथिभ्यः ब्रीह्यन्नं विशेषतया प्रदीयते स्म। सीता रामेण सह अरण्यं गतवती यदा, तदा दशरथः विलपन् अयोध्यायां विविधानि सुकुमारानि

Correspondence:**Dr. T. Venkateswarlu**M.A, PhD, Lecturer in Sanskrit,
Govt. College For men (A),
Kadapa (AP) PIN. 516004

भोजनानि, पुष्पसदृशं व्रीह्यान्नं च उपभुञ्जाना सीता कथं वन्यप्रदेशे कष्टेन लभ्यमानं काष्ठतण्डुलं भक्षयिष्यति इति चिन्तामकरोत्।

रामायणे बहुषु स्थलेषु तण्डुलाः तथा तण्डुलसम्भूताः पदार्थाः उल्लिखिताः सन्ति। अक्षताः पूजादिषु उपयुज्यमानाः निर्दिष्टाः। अन्नम् अथवा ओदनम् इति शब्दाभ्यां पक्तं व्रीह्यान्नं निर्दिश्यते। “कलम” इति अपि एकप्रकारः व्रीहिविशेषः इति सूचितम्।

कृसरः (३-७५-८०) — विल्सनमहाशयस्य वर्णनानुसारं, अद्यतनकाले निर्मायमाणस्य पुलाकस्य सदृशः, अथवा तण्डुल-तिल-क्षीरैः संयुतः कश्चन मृष्टान्नविशेषः।

तण्डुलाः (१-५-१७) — शुद्धीकृताः व्रीहयः, अथवा शुद्धं कृतं धान्यम्।

नीवारः (२-६१-५) — वन्यप्रदेशेषु जाताः व्रीहिविशेषाः, ये वन्यजातिभिः उपयुज्यन्ते स्म।

पायसः (३-७५-८०) — क्षीरेण सह शर्करायुक्तं पक्तं तण्डुलान्नम्, यत् अद्यतनकाले “खीर” इति प्रसिद्धम्।

पुत्रेष्टियज्ञस्य समाप्तेः अनन्तरं यज्ञवेदिकायाः निर्गतः पुरुषः दशरथाय पायसपूर्णं पात्रम् अदात्। तत् आरोग्यवर्धकं पुत्रप्रदं च आसीत्। भरतस्य सैन्यस्य स्वागतसमये दत्ते भोजने पायसस्य प्रचुरतया उपभोगात् भरद्वाजस्य आश्रमस्य परिसरः कर्दममयः अभवत्। पायसः तस्मिन् काले अत्यन्तं प्रसिद्धः भोज्यपदार्थः आसीत्।

मृष्टान्नम् (१-५३-८) — तण्डुलैः निर्मितं मधुरभोजनविशेषम्।

मोदकः (२-२०-१७) — तण्डुल-पिष्ट-शर्कराभिः निर्मितः मिष्टान्नविशेषः।

लाजाः (३-३-१६) — भाजिततण्डुलाः, ये “पेलालाः” इति अपि कथ्यन्ते; एते पूजासु, स्वागतसमारोहेषु च उपयुज्यन्ते स्म।

व्रीहिः — वर्षाकाले उत्पाद्यमानः तण्डुलविशेषः। काली (१-५-७) — व्रीहेः उत्तमजातिः, या शीतकाले उत्पाद्यते स्म।

हविष्यान्नम् (१-५६-१४) — घृतेन पक्तं तण्डुलान्नम्।

गोसम्पदः प्रचुरतया विद्यमानत्वात् तस्मिन् काले जनाः भोजने क्षीरं तथा क्षीरसम्भवान् पदार्थान् विशेषतया उपयुञ्जते स्म। क्षीरं नानाविधरूपेण उपयुज्यते स्म—घनक्षीरम्, क्षीरपाकविशेषाः, दधि इत्यादयः।

क्षीरात् दधि निर्माय ततः मन्थनेन नवनीतं घृतं च निष्पादयितुं विधिः अपि तदा सुप्रसिद्धः आसीत्। दधिमन्थनक्रिया समुद्रमन्थनवत् आचर्यते स्म। विश्वामित्रस्य स्वागतसमये वसिष्ठेन दधिनद्यः प्रवाहिताः इति वाल्मीकिः वर्णयति।

शर्करया मसालद्रव्यैः सह युक्तः “रसायलः” अथवा “रायत” इति प्रसिद्धः आहारविशेषः अपि आसीत्।

रामायणे अनेकस्थलेषु घृतस्य वर्णनं दृश्यते। तैलं (स्नेहः अथवा तैलम्) भोज्यपदार्थानां मृदुतां जनयति स्म। लवणं “लवण” इति कथ्यते स्म,

“सौवर्चल” इति तस्य एकः प्रकारः आसीत्। उपदंशः इति

अचारविशेषः, तडनक्रिया “निघ्नन” इति कथ्यते स्म। मरिचाः इति तीक्ष्णफलानि (मिर्चिकाः) उच्यन्ते स्म। भोज्येषु आम्लतत्त्वस्य पूर्तये आम्लरसः उपयुज्यते स्म। सुवासनार्थं वासचूर्णं मिश्र्यते स्म।

रामायणे अन्ये अपि खाद्यपदार्थाः निर्दिष्टाः सन्ति।

उच्चावचभक्ष्याणि (१.६८-२) — शुष्काणि वा घृतेन सिक्तानि मिष्टान्नानि।

गुडः (१-५३-४) — बेल्लम् (गुडः)।

खाण्डवम् (१.५८-४) — खण्डशर्करासदृशं मिष्टान्नम्।

मधु (२-८६-६) — मधुरद्रवः (तेन)।

रागखाण्डवम् (६-१-१८) — मधु-शर्करा-फलरससंयुक्तं स्वादुपेयम्।

शर्करा (२-९१-७३) — सिता (चूर्णशर्करा)।

सूपः (२-९१-६७) — पक्तदालः अथवा शाकरसयुक्तः पक्तः आहारः।

भरतस्य सैन्याय भरद्वाजाश्रमे फलरसयुक्तः सूपः उपकल्पितः।

अन्येषु अपि स्थलेषु फलानां महत्त्वं दृश्यते। रावणस्य उद्याने विविधप्रकाराणि फलानि संचितानि आसन् इति हनुमता दृष्टम्। वर्षाकाले जनाः विशेषतया मधुराणि जम्बूफलानि तथा नानावर्णानि आम्रफलानि उपभुञ्जते स्म। महाकविः वाल्मीकिः आम्रवनानां वर्णनं बहुषु स्थलेषु कृतवान्।

वनवासिनः मुनयः अरण्येषु फलानि कन्दमूलानि च भुक्त्वा जीवनं यापयन्ति स्म। वनवासकाले लक्ष्मणः फलसंग्रहार्थं रमणीयेषु गिरिशृङ्गेषु विचरति स्म।

अगस्त्यमहर्षिः रामाय स्वादूनि कन्दमूलानि औषधयः च, पवित्रं शालिधान्यं च उपकल्प्य आतिथ्यं कृतवान्।

रामायणे आम्र (आम्रफलम्), इक्षु (ऊर्ध्वशर्करादायकः), कदली (कदलीफलम्), खर्जूर (खर्जूरफलम्), दाडिम (दाडिमफलम्), जम्बू (जम्बूफलम्), नारिकेल (नारिकेलफलम्), पनस (पनसफलम्), बदरी इत्यादयः बहवः फलविशेषाः उल्लिखिताः सन्ति।

एतेषां फलानां रसः अपि निष्कास्य उपयुज्यते स्म। सूपेषु, रागखाण्डवेषु च विशेषतः एषः फलरसः प्रयुज्यते स्म।

भरद्वाजस्य आश्रमे भरतस्य सैनिकेभ्यः विविधानि मांसपदार्थानि उपकल्पितानि। सीता अपि भगवत्याः गङ्गायाः पूजनसमये मांस-तण्डुल-शाक-व्यञ्जनसंयुक्तेन पुलाकेन तां तर्पयितुं संकल्पितवती। अरण्यवासिनः जनाः सुलभतया लभ्यमानानि मांसानि, मत्स्यान्, फलानि, कन्दमूलानि, मधु, वेणुतण्डुलांश्च उपयुञ्जते स्म।

चित्रकूटपर्वते स्थितः रामः सीतां प्रति स्वादु पवित्रं च अग्निना पक्तं मांसं दर्शयन् तां तर्पितवान्।

कर्मकाण्डेषु ब्राह्मणेभ्यः मांसेन सह आतिथ्यदानस्य अपि प्रथा आसीत्। इल्वल नाम असुरः श्राद्धनिमित्तं ब्राह्मणान् आहूय तेषां कृते अजमांसं पाचयित्वा भोजयामास।

भोज्यपशवः “मेध्य” (पवित्राः) “अमेध्य” (अपवित्राः) इति द्विविधाः आसन्। मेध्यपशूनां मांसं देवताभ्यः अर्प्यते स्म। अजः, मृगः, वराहः च मेध्यपशवः इति मन्यन्ते स्म। आर्याणां कृते मृगमांसं विशेषप्रियं आसीत्। वनवासस्य प्रथमदिने एव रामलक्ष्मणौ स्वक्षुधानिवारणार्थं वराहम्, ऋश्यम्, वृशतम्, महारुरुं च मृगान् अहनताम्।

मारीचवधानन्तरं रामः स्वकुटीरं प्रति प्रत्यागच्छन् मार्गं पृषतमृगं हत्वा तस्य मांसं सह आनयत्।

वराहमांसं विशेषतया उपभुज्यते स्म। रावणकुम्भकर्णयोः इव अतिभोजिनोः तृप्त्यर्थं राक्षसैः मृगाणां, महिषाणां, वराहाणां च मांसं राशिरूपेण उपन्यस्तं भवति स्म।

पञ्चवट्यां सीता मायामृगरूपधारिणं रावणं प्रति उक्तवती यत्— “मम भर्ता वन्यपदार्थान्, रुरुमृगान्, वनसूकरान् च हत्वा बहु आमिषं आनयति; अतः किञ्चित्कालं प्रतीक्षस्व” इति। रावणस्य अन्तःपुरे

हनुमता नानाविधानि मांसपदार्थानि दृष्टानि। श्वमांसं तु केवलं मुष्टिकनामकाः अस्पृश्यजातीयाः एव उपभुञ्जते स्म। स्निग्धमांसयुक्ताः पक्षिणः अपि मूल्यवान् आहारः इति मन्यन्ते स्म। कबन्धेन रामाय निर्दिष्टेषु पक्षिषु हंसः, प्लवः, क्रौञ्चः च प्रमुखाः आसन्। पम्पाक्षेत्रे एते पक्षिणः बहुलतया लभ्यन्ते स्म। मत्स्यभक्षणस्य अपि प्रथा आसीत्। दाशाः कैवर्ताः च मत्स्यग्रहणे निपुणाः आसन्। बदिशेन मत्स्यान् गृह्णन्ति इति वाल्मीकिना कतिपयेषु स्थलेषु निर्दिष्टम्। बाणैः अपि मत्स्याः आहताः भवन्ति स्म। गुहः भरताय दत्ते आतिथ्ये मत्स्यान् अपि उपन्यस्तवान्। पम्पासरोवरे रोहितः, चक्रतुण्डः, शीलमानः इत्यादयः महान्तः मत्स्यविशेषाः प्रसिद्धाः आसन्। कबन्धः रामं प्रति एतान् मत्स्यान् अवश्यं भोक्तव्यान् इति उक्तवान्, लक्ष्मणः तान् सम्यक् पक्त्वा श्रद्धया समर्पयिष्यति इति निवेदितवान्। नरमांसभक्षणं केवलं राक्षसेषु एव प्रचलितम् आसीत्। उत्तरकाण्डे श्वभक्षणस्य अपि उल्लेखः अस्ति, किन्तु तत् हीनकर्म इति मन्यते स्म।

तदा ताजं मांसं पक्तुं न केवलं, अपि तु तत् शोषयित्वा दीर्घकालं रक्षितुं विधयः अपि ज्ञाताः आसन्। गुहः भरताय ताजमांसस्य सह शुष्कमांसम् अपि उपहाररूपेण अदात्। लक्ष्मणः अपि अवशिष्टं मांसं यथायोग्यं संरक्षति स्म। तस्य व्यावहारिकबुद्धिं रामः अत्यन्तं प्रशंसत्।

यद्यपि तस्मिन् काले मांसाहारः व्यापकतया उपयुज्यते स्म, तथापि सः श्रेष्ठतमः आहारः इति न मन्यते स्म। रामः वनवासकाले कन्दमूलफलानि एव प्रमुखतया उपभुञ्जानः आसीत्। रामः वनवासकाले फलानि उपभुञ्जानः मुनिवत् मांसभक्षणं परित्यक्तवान्। न केवलं तत्, अपि तु संयतशाकाहारस्य अधिकं महत्त्वम् अदात्।

अशोकवाटिकायां हनुमता सीतायाः दर्शनसमये सः तस्यै उक्तवान् यत्— रामः तव वियोगे मांसं मधु च त्यक्तवान्। कर्मकाण्डवेलायाम् विना अन्येषु कालेषु ब्राह्मणाः शाकाहारमेव उपयुञ्जते स्म। उत्तरकाण्डे अपि एकस्मिन् स्थले गौतममुनये अनवधानतया मत्स्यमांसादीन् उपन्यस्य ब्रह्मदत्तः नाम राजा शप्तः इति वर्णितम्। दूरदेशयात्रासु जनाः स्वयात्रायाः कृते पाथेयम् आहारं सह वहन्ति स्म। वसिष्ठेन भरतं प्रति दूताः प्रेषिताः सन्तः ते स्वसहितं “पथ्याशनम्” अर्थात् यात्राहारम् अपि नीतवन्तः।

रामायणकाले भव्याः महोत्सवाः च भोजनसमारम्भाः च प्रायः आयोज्यन्ते स्म, ये तस्मिन् काले आहारसमृद्धेः निदर्शनानि आसन्। तेषु विन्देषु न केवलं भक्ष्यभोज्यपदार्थाः, अपि तु पानकादयः अपि प्रचुरतया उपन्यस्यन्ते स्म। दशरथस्य अश्वमेधयज्ञे एकस्मिन् भागे देवताभ्यः हविर्भागः अर्प्यते स्म, अन्यस्मिन् भागे अयोध्यावासिनः षड्रसयुक्तैः भोज्यैः परितृप्तिम् अगच्छन्।

तत्र ब्राह्मणानां कृते अन्नपानीयपूर्णानि गृहाणि व्यवस्थापितानि आसन्। यज्ञकर्मणि निपुणानां शिल्पिनां धनेः भोजनैः च सत्कारः क्रियते स्म। अन्नदानार्थं पर्वतसदृशाः अन्नराशयः उपन्यस्ताः। ब्राह्मणाः, क्षुद्राः, तपस्विनः, वृद्धाः, रोगिणः, स्त्रियः, बालकाः च अहोरात्रं भुञ्जानाः अपि तृप्तिं न प्राप्नुवन्ति स्म। अस्मिन् अद्भुते महोत्सवे नानादेशेभ्यः आगताः नरनार्यः सहभागीभूताः।

पाकशालाध्यक्षाः स्वसेवकैः सह “दीयताम्, दीयताम् अन्नम्” इति वदन्तः निरन्तरं श्रूयन्ते स्म। तत्र न कश्चित् क्षुधितः, न कश्चित् श्रान्तः वा दृष्टिगोचरः आसीत्।

नैमिषारण्ये सम्पन्ने रामस्य अश्वमेधमहायज्ञे अपि अतिथीनाम् अभ्यागतानां च महद् भोज्यसमारम्भः कृतः। तेषां कृते लक्षसंख्यकैः वृषभैः वह्यमानं तण्डुलं, दशसहस्रसंख्यकैः वह्यमानाः तिलाः, मुद्गाः, चणकाः, माषाः, लवणं च, तथा एव तावत्प्रमाणेन घृतं तैलं च, सुगन्धद्रव्याणि च मार्गेषु उपन्यस्तानि आसन्।

तत्र वैश्याः, पाचकाः, परिचारकाः च अपि प्रेषिताः। अतिथिषु प्रदर्शितस्य उदारभावस्य कविना सुन्दरं वर्णनं कृतम्— “रामचन्द्रस्य अस्मिन् अविस्मरणीये महोत्सवे एकः घोषः नित्यं श्रूयते स्म— यावत् याचकाः तृप्ताः न भवन्ति, तावत् तेषां रुच्यानुसारं अन्नं दीयताम्” इति। भोज्यव्यवस्थापकाः आमन्त्रितानां रुचिम् अनुसृत्य तेषां प्रियपदार्थान् शीघ्रं समर्पयितुं विशेषतत्पराः आसन्। तत्र गुड-शर्कराभ्यां निर्मितानि असंख्यानि पिष्टकानि सिद्धानि। अस्मिन् महोत्सवे दरिद्राः दुर्बलाश्च दुरलभाः आसन्। येषां स्वर्णं आवश्यकं, तेभ्यः स्वर्णम्; येषां रत्नानि अपेक्षितानि, तेभ्यः रत्नानि; येषां वस्त्राणि वा भोज्यपदार्थाः आवश्यकाः, तेभ्यः तानि सर्वाणि प्रदीयन्ते स्म। अहर्निशं दानधर्माः प्रवृत्ताः आसन्। सर्वतः नानाविधानि पदार्थराशयः दृश्यन्ते स्म। राक्षसाः वानराः च अपि याचकेभ्यः दानं दत्त्वा सन्तोषं प्राप्नुवन्ति स्म। एतादृशः यज्ञः इन्द्रेण, चन्द्रेण, यमेन, वरुणेन वा अपि कदाचन न कृतः इति वर्णितम्।

रामस्य राज्याभिषेकसमये लक्षसंख्यकानां ब्राह्मणानां भोजनोपकरणम् आसीत् इति वसिष्ठेन प्रदत्तैः आदेशैः ज्ञायते। उत्तमान्नं, दधि, क्षीरं, घृतं च सम्यक् उपकल्प्य ब्राह्मणानां लक्षसंख्यायै तृस्यर्थं व्यवस्थां कर्तुम् आदेशः दत्तः।

महर्षिणा वसिष्ठेन विश्वामित्रराजाय तस्य सैन्याय च प्रदत्तं राजोचितं महद् आतिथ्यं अपि उल्लेखनीयम्। तत्र नानाविधानि स्वादूनि भोज्यानि सिद्धानि। प्रत्येकः स्वेच्छया स्वप्रियपदार्थान् भोक्तुं शक्नोति स्म। उष्णानि अन्नराशयः, दधिद्वयः च प्रवहन्ति स्म। नानाविधानि मिष्टान्नानि, पिष्टकानि, मधु च तत्र विशेषतया दृश्यन्ते स्म। सहस्रशः पात्रेषु रजतद्रव्याणि दानार्थं निहितानि आसन्।

सार्वजनिकेषु भोजनेषु आमन्त्रितानां प्रति महान् आदरः दर्शितः। अतिथिभ्यः, अभ्यागतिभ्यः, नगरवासिभ्यश्च स्वादूनि भोजनानि सप्रेम समर्पितानि। न कदापि द्वेषेन, नापि परिहासेन अतिथीनाम् अवमानः क्रियते स्म। भोजनानन्तरं अतिथयः सत्कारकर्तृन् प्रति कृतज्ञतां निवेद्य भोजनस्य प्रशंसां कुर्वन्ति स्म। भरतः भरद्वाजं प्रति, विश्वामित्रः वसिष्ठं प्रति च एवं कृतज्ञतां प्रकटितवन्तः। दशरथस्य भोजने सहभागीभूताः ब्राह्मणाः अपि तृप्ताः सन्तः तानि भोज्यानि प्रशंसन्ति स्म— “अहो, वयं तृप्ताः स्म; तुभ्यं शुभं भवतु” इति वाक्यानि राज्ञः कर्णयोः नित्यं प्रतिध्वनन्ति स्म।

रामायणकाले जनाः दिने त्रिवारं भुञ्जते स्म। प्रातःकालीनं भोजनं “प्रातराशः” इति कथ्यते स्म। रावणः सीतां प्रति उवाच— “यदि त्वं मया सह न शयिष्यसे, तर्हि प्रातःकाले मम भोजनार्थं त्वां पाचकाः खण्डशः करिष्यन्ति” इति।

द्वितीयं भोजनं मध्याह्ने, तृतीयं रात्रौ क्रियते स्म। रावणस्य रात्रिभोजनं सुन्दरकाण्डे विस्तरेण वर्णितम्। तस्य भोजनसूच्यां निम्नलिखिताः पदार्थाः आसन्—

१. मृग, महिष, वराहादीनां मांसखण्डाः।
२. विशालस्वर्णपात्रेषु मयूरकुक्कुटयोः भाजितं मांसम्।
३. लवणदधिसंयुक्तं वराहमांसं तथा अन्येषां मृगपक्षिणां मांसानि।
४. छाग, शश, महिषादीनां सुशोधितं पक्तं मांसम्।
५. लेह्यपदार्थाः (उपदंशाः)।
६. नानाविधानि पेयानि तथा मधुर-तिक्त-कटुभोज्यानि।
७. आम्ल-लवण-तिक्त-मधुरसंयुक्तानि रागखाण्डवपदार्थाः।
८. नानाविधानि फलानि।
९. शर्करासवाः, माध्वीकाः, पुष्पासवाः, फलासवाश्च—नानाविधानि सुगन्धद्रव्यैः युक्तानि, शर्करा-मधु-फल-पुष्पादिभिः निर्मितानि पेयविशेषाः उपलभ्यन्ते स्म।

पाचकाः

पाचकः “सूदः” अथवा “सूपकारः” इति कथ्यते स्म। सः चतुर्विधानां—चर्व्य, भोज्य, चोष्य, लेह्य—शाकमांसादिसम्बद्धानां सर्वेषां भोज्यपदार्थानां निर्माणे निपुणः भवितुम् अर्हति स्म। कल्माषपादस्य राज्ञः पाचकः संस्कारकुशलः आसीत्, अर्थात् सः भोज्यपदार्थान् सम्यक् स्वादून् कर्तुं समर्थः आसीत्। तस्मिन् काले राजपुत्राः सामान्यतया पाकविद्यां नाधीयन्त। लक्ष्मणः तु अतीव निपुणः पाचकः आसीत्। सः मांसं मत्स्यान् च अतीव कौशलपूर्वकं पाचयति स्म। कबन्धेन अपि तस्य पाककौशलं प्रशंसितम्। वनवासकाले सीतारामयोः कृते लक्ष्मण एव भोजनं पाचयति स्म। मृगमांसं सः बहिः अग्नौ सम्यक् पाचयति स्म।

पाचकानां वेशभूषणानि

अन्नवितरणसमये पाचकाः शोभनानि वसनानि भूषणानि च धारयन्ति स्म। दशरथस्य अश्वमेधमहायज्ञे पाचकाः मूल्यवन्ति वस्त्राणि धारयित्वा ब्राह्मणेभ्यः अन्नं वितरन्ति स्म। तेषां साहाय्याय मणिकुण्डलधारिणः परिचारकाः नियुक्ताः आसन्। अयोध्यायां रामस्य भोजनकाले अपि कुण्डलधारिणः पाचकाः प्रसन्नचित्ताः सन्तः तस्मै उत्तमानि भोज्यानि समर्पयन्ति स्म। अन्नवितरणक्रिया तस्मिन् काले “परिवेशनम्” इति उच्यते स्म।

पाकविद्यायाः प्रावीण्यं सामाजिकस्य उन्नतेः सूचकं मन्यते। रामायणकाले आर्याः पाकविद्यायां महान् विकासं प्राप्तवन्तः इति उपर्युक्तैः भोज्यपदार्थैः ज्ञायते। पक्तं अन्नं “सिद्धम्” अथवा “भक्तम्” इति कथ्यते स्म। नियतक्रमेण पाककर्मणि विशेषः आदरः प्रदीयते स्म। दशरथस्य अश्वमेधयज्ञे पाकव्यवस्था अत्यन्तं सुव्यवस्थितरूपेण आयोजिता आसीत्।

यज्ञमहासवे अयोध्यावासिनः परितोषितवन्तः ये पक्तान्नानि, तानि उत्तमरीत्या सम्यक् पाचितानि आसन्। रावणस्य भोजनशालायां कुशलैः पाचकैः नानाविधानैः प्रकारैः संस्कृतानि विविधानि मांसानि विशेषतः सुरक्षितानि आसन्।

आहारपदार्थाः चतुर्विधानि निर्मायन्ते स्म, तथैव तेषु मधुर, आम्ल, लवण, तिक्त, कटु, कषाय इति षड्रसाः अपि संयोजिताः आसन्। विश्वामित्रः सैन्येन सह वसिष्ठस्य आश्रमम् आगतः सन्, कामधेनुं प्रति प्रार्थितवान् यत् सैनिकानां नानारूचीनुसारं षड्रसयुक्तानि भोज्यानि सिद्धानि स्युः, येषां यः यः यथाकामं इच्छति सः सः तादृशं भोजनं प्राप्नुयात्।

पाचकाः अपि नानाविधानां भोज्यपदार्थानां निर्माणे षड्रससाम्यं साध्यन्ति स्म, येन आहूताः स्वाभिलषितान् पदार्थान् लभेरन्। चतुर्विधानां पक्तान्नानां षड्रसोपेततया निर्माणे भारतस्य पाचकानां कौशलं प्राचीनकालात् प्रसिद्धम्।

पाकपात्राणि – पानपात्राणि

भोजन, पाचन तथा अन्येषां गृहकार्याणां निमित्तं रामायणकाले नानाविधानि पात्राणि उपयुज्यन्ते स्म। अग्निजननार्थम् अरणिः, धान्यचूर्णनार्थम् उलूखलम्, दधिमन्थनाय करम्भिः, कलशः, दुग्धग्रहणाय कांस्यपात्रम्, कुम्भी, दारुपात्रम्, द्रोणी, भोजनोपयोगी पात्राणि, धान्यसंरक्षणार्थं बृहद्भाजनानि, पानार्थं पानभाजनम्, पुष्पफलनिक्षेपणाय पिटकं, तथा अन्यानि बहूनि पात्राणि प्रचलितानि आसन्।

आर्याणां दृष्ट्या भोजनक्रिया पवित्रा आसीत्। सा केवलं रसतृप्त्यर्थं न, किन्तु धर्मसम्बद्धा क्रिया मन्यते स्म। देवतार्पणपूर्वकं, अतिथीनां बान्धवानां मित्राणां च तृप्त्यर्थं भोजनं विधीयते स्म। स्वयमेव केवलं जीवितयात्रायाः साधनरूपेण अपि अवगम्यते स्म। मित्राणि आहूय विना भोजनं कर्तुं अनुचितं मन्यते स्म।

चित्रकूटे रामः भरतं पप्रच्छ—“कञ्चित् त्वं स्वादु भोज्यं न केवलं स्वयम् अश्नासि, किन्तु मित्रैः सह विभजसि?” अतिथीन्, बान्धवान्, सेवकान् च भोजयित्वा एव स्वभोजनं कर्तव्यमिति आचारः आसीत्। एतत् वर्जयित्वा एकाकिना भोजनं नीचाचारः इति मन्यते स्म।

भोजनात् पूर्वं भूतप्रेतादिभ्यः अर्पणं कर्तुं प्रथा आसीत्। रामः चित्रकूटे नवनिर्मितगृहे प्रवेशात् पूर्वं फलमूलैः सह मृगमांसं भूतभ्यः समर्प्य अनन्तरं सीतालक्ष्मणाभ्यां सह अभुङ्क्त।

स्वयम् उपवासेन स्थित्वा अपरेषां तृप्तिकरणं पुण्यकर्म इति भारतदेशे प्राचीनकालात् प्रचलितम्। विश्वामित्रः अपि एकदा निराहारः सन्, ब्राह्मणरूपधारिणे इन्द्राय सर्वम् अन्नं दत्तवान्।

पानीयानि

सर्वाणि पेयानि “पेयम्” इति उच्यन्ते स्म। तेषु जलम्, गोदुग्धम्, मथितदधि, आसवाः इति प्रमुखानि आसन्। जलं सर्वप्राणिनां जीवनाधारः, सर्वेषां पेयानां मध्ये श्रेष्ठतमं शुद्धतमं च आसीत्। वनवासकाले बहुषु समयेषु रामस्य केवलं जलमेव आधारः आसीत्।

पुष्पफलरसाः सुगन्धद्रव्यैः सह मिश्रिताः पेयरूपेण सेविताः आसन्। रावणस्य गृहे पुष्पासवाः, फलासवाः, शर्करासवाः च बहुलतया आसन्। वसिष्ठः अपि विश्वामित्रं प्रति इक्षुरसादिभिः आसवैः आतिथ्यं कृतवान्।

मधु अपि पेयरूपेण उपयुज्यते स्म। वसिष्ठ-भरद्वाजयोः आश्रमयोः अतिथिभ्यः मधु सर्वदा सिद्धं भवति स्म। दशरथः चिन्तितवान् यत् रामः अरण्ये विचरन् मधुपानादिभिः स्वराज्यं विस्मरिष्यति।

निषादाः वानराश्च मधु सामान्यपेयत्वेन उपयुञ्जते स्म। गुःहः भरताय मधु उपहाररूपेण दत्तवान्। वानराः अपि सीतान्वेषणकाले वनेषु मधु पिबन्तः अगच्छन्।

दधि, घृत, जल, शर्कराणां मिश्रणेन “मधुपर्कः” नाम स्वादुपेयम् निर्मायते स्म। मधु किञ्चित् कालं स्थाप्य किण्वितं कृत्वा “मधुरसः” अथवा “माध्वीकः” इति कथ्यते स्म। मधोः अपि मादकपेयविशेषाः निर्मायन्ते स्म, येषां उल्लेखः रामायणे बहुधा दृश्यते।